

Azərbaycanın ilk kimyaçı akademiki Yusuf Heydər oğlu Məmmədliyev 1905-ci il dekabrın 31-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. O, ziyalı, maarifpərvər bir insan olan Hacı Heydər Məmmədliyevin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Yusuf Məmmədliyevin anası Gülsüm xanım da mehriban, qayğıkeş, savadlı bir insandır.

(Əvvəlki ötən sayımızda)

Müharibə şəraitində cəbhə səfərbərliyini gündəlik iş rejiminə çevirən Yusuf Məmmədliyevin rəhbərliyi altında strateji əhəmiyyətə malik alkilbenzolların alınması üzrə aparılan silsilə tədqiqatlar daha da intensivləşdirildi. 1941-ci ilin iyununda Yusuf Məmmədliyevin rəhbərliyi ilə AZETNI öz tərkibində 18-dən çox yaxşı təchiz edilmiş laboratoriyaları, 2 təcürbə zavodunu, yarımdçı emalatxanaları və xüsusi təsərrüfatları birləşdirdi. Müharibənin ilk günlərindən fəaliyyətini cəbhənin tələblərinə uyğunlaşdıraraq Yusuf Məmmədliyev artıq 1942-ci ildə benzolun alkiləşdirmə üsulunun əhatəli və intensiv öyrənilməsi nəticəsində toluolun yeni səmərəli sintez proseslərini işləyib hazırladı.

Yüksək strateji əhəmiyyətə malik olan toluolun bu alınma üsulu üzrə istehsal olunmasına SSRİ Neft Sənayesi Kollegiyası və Azərbaycan KP MK-nın rəhbərliyi tərəfindən bir-başqa qərar verilmişdir. Yusuf Məmmədliyevin Azərbaycan KP MK-nın rəhbərliyinə yazdığı məktub əsasında SSRİ Neft Sənayesinin rəhbəri Nikolay Baybakova məlumat verilmiş, onun qərarına əsasən xüsusi komissiya yaradılaraq, Bakıya göndərilmiş, bu üsulun yüksək səmərəli olması bir daha təsdiq edilmişdir. Buna əsasən SSRİ Neft Sənayesi Kollegiyası bu üsulun neinki Azərbaycan hətta SSRİ məkanında belə neft-kimyası və neft emalı sənayesi üzrə mövcud olan eksəriyyət müəssisələrində tətbiq olunmasına qərar vermişdir.

Toluolun istehsalı təşkil ediləndən sonra həmin zavodda Yusuf Məmmədliyevin işləyib hazırladığı üsulla top mərmilərin və minarların istehsalında ən çox istifadə olunan trinitrotoluol (tritol) partlayıcı maddəsinin alınması başlayır və cəbhəyə göndərilirdi.

Bununla yanaşı, Yusuf Məmmədliyev daha bir yandırıcı qarışıq - "Molotov kokteyli"-nin yeni tərkibdə və yeni konstruksiyada hazırlanmasına nail olur. Yusuf Məmmədliyevin ixtirəçiliq bacarığı burada da öz sözünü dedi və o, "Molotov kokteyli"-nin alışıma qabiliyyətini artırmaq və asan istifadə etmək üçün şüşə qabın qapaq hissəsindəki xüsusi deliklə güclü oksidləşdirici maddə ilə doldurulmuş kiçik ampula yerləşdirilməsini təklif etdi. Yusuf Məmmədliyevin konstruksiyası sadə prinsipə əsaslandı, yeni, şüşə qabı yalnız uzaq məsafəyə atmaq lazım idi. Bakının Keşə qəsəbəsi yaxınlığında tikilmiş zavodda Yusuf Məmmədliyevin rəhbərliyi ilə konstruksiyası olunan qurğularda "Molotov kokteyli" hazırlanır və cəbhəyə göndərilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif cəbhələrin komandanlıqları tərəfindən məhz bu tərkibin ən qaynar nöqtələrə tətbiq olunmasına qərar verilmişdi. Məhz bu tərkibi Uinston Çorçill "Molo-

Azərbaycanın ilk kimyaçı

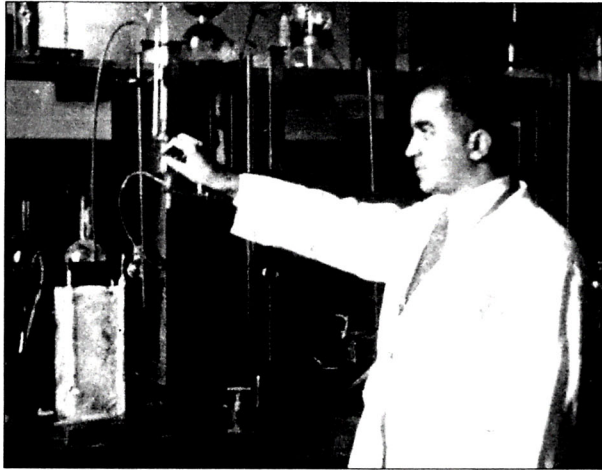
tov kokteyli" adlandırmışdır. Bakı zavodlarının gərgin fəaliyyəti cəbhənin bütün istiqamətlərində döyüş qüvvəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və qələbəyə yaxınlaşmaq üçün əlverişli imkan yaratmışdı.

Müharibə zamanı keyfiyyətli yanacağa, xüsusilə hərbi aviasiyada kəskin ehtiyac duyulurdu. Yusuf Məmmədliyev ilk dəfə olaraq izostruktur benzolun - alkilbenzolin alınmasına nail oldu. Bunun üçün xüsusi isomerləşmə proseslərinə üstünlük verdi və oktan ədədini artırmaqla izoquruluşlu birləşmələrin alınması üçün lazım olan şəraiti işləyib hazırladı. Tetraetil quruluşunu əlavə etdikdə alkilbenzolin oktan ədədi 96-98 olurdu, 100-150°C temperatur intervalında qaynayan fraksiyanın oktan ədədi hətta 100-dən çox oldu. Sonradan o, aviasyanacığın oktan ədədini 120-yə çatdırmış və onun şaxtaya davamlı olması üçün yeni aşqarlar işləyib hazırlamışdır.

Yusuf Məmmədliyev növbəti tədqiqatlarda göstərdi ki, izoalkilbenzolin aromatik karbohidrogenlərdən ibarət benzin motorunda daha yaxşı işləyir, neinki əsasını şaxələnməmiş izoparafinlər təşkil edən alkilbenzin. Bu halda mühərrik yanacağının donma temperaturunu da aşağı salmaq mümkün olur. Qısa müddətdə sənaye miqyasında yüksək oktanlı aviasiya benzini komponenti olan kumolun alınması da təşkil edildi. Bu, aviasiya yanacağına yüksək effektiv əlavənin yaradılması aromatik karbohidrogenlərin katalitik alkiləşdirməsi üzrə çoxsaylı araşdırmaların nəticəsində mümkün olmuşdu. Dərhal SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsi tərəfindən bu iş yoxlanılmış və Moskvada müvəffəqiyyətlə sınaqdan keçdikdən sonra Neft Sənayesi Komissarlığına göstəriş verilmişdir ki, tezliklə Bakıda yüksək oktanlı ədədi yanacaqların alınmasında istifadə olunan alkilbenzollar istehsal edən zavod tikilsin. Beləliklə, Bakıda deyərək 12 milyon manat olan zavod tikildi. Yusuf Məmmədliyevin bu ixtirəsi ölkədə yüksək oktan ədədi benzin istehsalını təmin etdi. Məhz belə cəsarətli ideyanın nəticəsidir ki, 1941-1944-cü illərdə Bakı neftayranları cəbhəyə 10 milyon 42 min ton yüksək keyfiyyətli benzin verdilər. Gizli ad altında (zavod №10) fəaliyyət göstərməyə başlayan zavodda Yusuf Məmmədliyev alkiləşdirmə proseslərində aşağı oktan ədədi benzinləri neft məhsullarının termiki krekinqindən alınan doymamış (etilən, propilen, butilen və başqa) birləşmələr ilə alkiləşdirərək izoquruluşlu (şaxəli quruluşlu) benzin istehsalına başladı. Belə benzinin daxili yanma mühərrikinə sınağı göstərdi ki, onun oktan ədədi çox yüksəkdi və aviasiya sənayesində istifadə oluna bilər. Faşist Almaniyası üzərində Qələbəni təmin edən amillər haqqın-

da müharibədən sonrakı illərdə belə deyirdilər: Müharibəni Mikulinin motorları, Yakovlevin təyyarələri, Məmmədliyevin benzini hesabına udmaq mümkün oldu!

Bu rəşadətərinə və xüsusi cəbhəni aviasiya benzini ilə təchiz etdiyinə görə 1944-cü ilin yanvarında Yusuf Məmmədliyev Lenin ordeni ilə təltif olunur. Müharibədə göstərdiyi bu fədakar əməyə və alınan nəticələrin dərin elmi və praktiki əhəmiyyətinə görə 1946-cı ildə Yusuf Məmmədliyev SSRİ Dövlət (Stalin) Mükafatına layiq görülür.

1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində müxtəlif mühərrikler, o cümlədən zirehli hərbi texnika və təyyarələr üçün yeni növ keyfiyyətli yanacaqların işləyib hazırlanmasında misilsiz xidmətləri olan akademik Yusuf Məmmədliyevin sonra Dünya elminə, aviasiyaya tədqiqatlar sahəsinə, hərbi-müdafiə sənayesinə daha bir əvəzolunmaz töhfəsi strateji raketlər üçün yaratdığı "duru" və "bər" yanacaqlar (o zaman məşhur "toplivo-1" T-1) idi. Bu yanacaqlar defələrlə müxtəlif raket konstruksiyalarında sınaqdan keçirilmiş və Yusuf Məmmədliyev bu haqda akademik S.P. Korolev ilə hələ 40-ci illərdə müzakirələr aparmışdır.

Yerin ilk Süni Peykinin buraxılmasında və insanın kosmosa ilk uçuşunda bu yanacaqlardan geniş istifadə olunmuşdur. Bütün bunlar Bakı nefti, Azərbaycanın neft kimyası məktəbinin yaradıcısı olan Yusuf Məmmədliyevin elmdə qəhrəmanlığı və fədakar əməyi sayəsində baş tutmuşdu. Bu işlərin elmi səciyyəsi ölkə daxilində və xaricdə böyük şöhrət qazanmışdı. Məhz buna görə, Moskvadan Qırmızı meydanında dünyanın ilk kosmonavtının - Yuri Qaqarinin şərəfinə tənənəli parad keçirilərkən, Kremlin rəhbərlərinin

Yusif Məmmədliyevin həyat və yaradıcılığı

dəvətinə əsasən tribunada SSRİ hökumət üzvlərinin arasında Yusuf Məmmədliyev (xüsusi buraxılış vəsiqəsi №3367) dayanmışdı. O, həm də xarici jurnalistlər üçün təşkil olunmuş mətbuat konfransının iştirakçısı olmuş, ona verilən sualları yüksək səviyyədə cavablandırmışdır. Şübhəsiz ki, bu əlamətdar hadisədə azərbaycanlı alimin nail olduğu böyük müvəffəqiyyətlərin əvəzolunmaz yeri vardır.

1945-ci il martın 27-də SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarına uyğun olaraq, Azərbaycan SSR-də Elmlər Akademiyası təsis edildi. Bu tarix Azərbaycan EA-nın təvəllüd günü oldu. Azərbaycanda Elmlər Akademiyası yaradıldı və istedadlı kimyaçı alim, yenilikçi, Lenin ordenli, toluolun və yüksək-oktanlı yanacağın sənaye istehsalının təşkilatçısı Yusuf Məmmədliyev onun haqqı üzvlərinin birinci tərkibinə haqlı olaraq daxil edildi. Doktorluq dissertasiyasının mü-

təşəbbüsü ilə respublikamızda siyasi və elmi bilikləri yayan, sonradan "Bilik" adlandırılan cəmiyyət təşkil edildi.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti olduğu dövrdə Yusuf Məmmədliyev tanınmış bir alim olaraq SSRİ Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik S.I. Vavilov tərəfindən 1950-ci ildə imzalanmış qərara əsasən SSRİ neft sənayesinə elmi kömək komissiyasına üzv təyin edilmişdir.

1958-ci ildə daha bir əlamətdar hadisə baş verir. Yusuf Məmmədliyev həmin ilin iyun ayında SSRİ Elmlər Akademiyasının kimya ixtisası üzrə müxbir üzvü seçilir. Əslində, bu, çoxdan olmalı idi. Çünki bu barədə hələ 1946-1947-ci illərdə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi SSRİ Elmlər Akademiyasının seçki komissiyasına akademik N.D. Zelinin tövsiyə məktubu ilə birgə təqdimat göndərmişdi. Lakin o zaman bezi bədxahlığın "səyi" nəticəsində dəqiq yazılmış və defələrlə yoxlanılmış sənədlər hansısa mərhələdə təhrif edilir. Sənədlər başqa ixtisas üzrə olan seçki komissiyasına təqdim edilir. Bu hadisə alimin işlərinin Nobel mükafatına təqdimatı zamanı da baş vermişdi. Təəssüf ki, bəzən bədhiyyətli insanların bəd əməlləri bir müddət nəticə verə bilər.

Yusuf Məmmədliyevin 1958-1961-ci illərdə Akademiyanın prezidenti olduğu dövrdə gərgin əməyi, bilavasitə iştirakı və rəhbərliyi ilə bir sıra fundamental və böyük praktiki əhəmiyyətə malik elm ocaqları yaradılır. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyası, Kibernetika, Genetika və Seleksiya, İqtisadiyyat, Elmi-Tədqiqat Kliniki Təbabət, Neft-Kimya Prosesləri, Neft və Qaz Yataqlarının İşlənilməsi, Su Problemləri, Şərqşünaslıq, Fizika, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutları, Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası, Xəzər dənizini təbii şəraitdə kompleks şəkildə öyrənmək üçün "Elm" üzən gəmisində bioloji stansiya, Əlyazmalar Fondunun daha da genişləndirilməsi və yeni binaya köçürülməsi akademik Yusuf Məmmədliyevin elmi təşkilatçılıq fəaliyyətinin miqyasını göstərən mühüm faktlardır.

Neinki kimya sahəsinin, hətta humanitar elmlərin, elm tarixinin mahir bilicisi. olan akademik Yusuf Məmmədliyev yüksək vətənpərvərlik hissi ilə Azərbaycanda hələ o dövrdə Əlyazmalar Fondunun yaradılması, Qobustan abidələrinin qorunub saxlanılması, qədim Azərbaycan eposu olan "Dədə Qorqud" dastanının, Qafqaz Albaniyasının tarixinin tədqiqi, "Nizamişünaslıq" elminin əsasının qoyulmasına, Böyük Şərq şair və müfəkkiri Nizami Gəncəvinin Bakıda abidəsinin ucaldılmasına daha nələrlə-nələrlə nail olmuşdur! Bununla bərabər o dövrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul olunması və geniş istifadə edilməsi üçün heç nədən çəkinməyərək bütün qüvvəsi ilə çalışmış və bu istiqamətdə müstəsna rol oynamışdır.

(Ardı var)

Təqdim etdi:
Məmməd MIRZƏLİYEV